

Cavidsünaslığı zənginləşdirən kitablar

Himalay QASIMOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Hüseyn Cavid irsinə xüsusi maraq XX əsrin əvvəllərində, daha doğrudan da, 1912-ci ildə onun "Sevinmə, gül-mə, quzum!..." şeirinin "Şəlalə" məcmuəsində, 1915-ci ildə "Şeyx Sənan" faciəsinin "Qurtuluş" jurnalı və 1916-cı ildə "Açıq söz" qəzetində çap edilmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cavidin ədəbi irsinə maraq daha da artır. 1921-ci ildə "İblis" münəzzəm faciəsinin Azərbaycan teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulması, bir neçə ildən sonra "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" pyeslərinin çap edilməsi böyük şair və dramaturqun irsinə marağı daha da çoxaldır.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında cavidsünaslığın əsası qoyulur. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallının "Şeyx Sənan" və "Peyğəmbər" pyesləri haqqında qiymətli məqalələri meydana gəlir. Bu illərdə H.Zeynallı başda olmaqla, cavidsünaslığın toxşuklu tapmasında Əziz Şərifov, Mustafa Quliyev, Əli Nazim, Mehdi Hüseyn, İsrəfil Cahangirov, Məmmədşah Ələkbərlər və b. özlərini məxsus xidmətləri olur.

Siyasi repressiyalarla əlaqədar olaraq sovet Azərbaycanında Cavidin əsərlərini nəşrinə, tamaşasına, orta və ali məktəblərdə tədrisinə 20 il (1937-1956) qadağa qoyulur. Dramaturqun əsərləri daha çox xaricdə, xüsusilə Türkiyədə oxunur və təbliğ olunur, haqqında məqalə və kitablar yazılır. Bu işlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məhəmmədşad, İsmayil Hikmət, Faiq Köpçülüzadə, Mustafa Haqqı Türəkçül və b. alimlər məşğul olurlar.

1956-cı ildə Cavidə bəraət verildikdən sonra cavidsünaslığın tarixində yeni mərhələ başlanır. Elmi tədqiqatların həcmi genişlənir, cavidsünaslıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir qolu kimi formalaşmağa başlayır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif mərhələlərində ona qarşı münasibətin bözən çox kəskin, bözən mülayim olmasına baxmayaraq, cavidsünaslıq formalaşır və inkişaf edir. Cavid haqqında ilk monoqrafik tədqiqat Məmməd Cəfər aparır. 1960-cı ildə onun "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası işıq üzü görür.

1960-1970-ci illərdə Cavid irsinin araşdırılmasında yeni mərhələ başlanır. 1980-ci illərdə cavidsünaslığın formalaşması prosesinə başa çatır. Həmin mərhələlərdə Cavid irsi, təbii ki, daha çox mərkəzləşmənin metodologiyasına əsaslandırılır və təhlil edilir. Məmməd Cəfər başda olmaqla, Əli Sultanlı, Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Yaşar Qarayev, Məşud Əlioğlu, Zəhid Əkbərov, Əbülfəz İbadətoğlu,

Kamran Əliyev və b. Cavid irsi ilə bağlı dəyərli elmi araşdırmalar aparılır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "Cavidsünaslıq" terminini ilk dəfə 1960-cı illərdə İzzət Rüstəmovun araşdırmalarında rast gəlinir. Sonralar həmin terminin daha geniş şəkildə İsgəndər Orucaliyev (Atıllanın) "Hüseyn Cavid yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında" adlı naməzlik dissertasiyasında, ayrı-ayrı məqalə və tədqiqatlarda istifadə olunur.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli ədəbiyyatşünaslığımızın tarixində, o cümlədən cavidsünaslığın tarixində yeni mərhələ başlanır. Yaşar Qarayev "Tarix: yaxından və uzaqdan", Elçin "Ədəbiyyatşünaslığın yaradıcılıq problemləri", Səmil Salmanovun "Ədəbiyyatşünaslıq və yeni toxşuklar", Həmədiyyət Qasimovun "Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri", Kamran Əliyevin "XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri", Şirindil Alışanlı "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: çağdaş-nəzəri metodoloji problemlər" və b. araşdırmaları meydana gəlir. Həmin araşdırmalar arasında İsgəndər Atıllanın "Əsrin səiri" silsiləsindən nəşr etdirdiyi monoqrafiyalar ayrıca yer tutur. Monoqrafiyaların birinci cildi sairin həyat və tələyini həsr edilmişdir. Burada Cavidin Naxçıvan, Təbriz, Urmiyə, İstanbul, Tiflis, Bakı və Sibir həyatı tam dolğunluğu ilə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan erməni təcavüzündən (1918-1919-cu illər) xilas etmək üçün burada yaradılmış Araz Türk Hökumətində Cavidin təmsil olunması, türk generalı Qara Bəkir paşa ilə şərin dostluğu, yerli hökumətin xüsusi vəsədətini ilə onun Bakıya gəlib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri ilə görüşməsi və Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına təminat alınması monoqrafiyada diqqətli xüsusilə cəlb edən bölmələrindən biridir.

Kitabın bir fəsilə 1937-ci il hadisələrinə, siyasi repressiyalara, Cavidin qəbrinin Sibirə axtarılıb tapılması və nəşrin vətənə gətirilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı Azərbaycan xalqının taleyində dorin iz qoymuş bu faciəli və fəlakətli hadisələr üçün əgrişi ilə qələmə almışdır. Müəllif Həmid Cəfərov, Telman Əliyev və Zakir Nəsirovan bu sahədə xidmətlərini oxucuların nəzərinə çatdırmış, Maqandada və İrkutski vilayətində Tayset rayonunda onların əldə etdikləri arxiv sənədlərini monoqrafiyaya əlavə etmişdir. Sənədlər Cavidin sığdığı və məhbus həyatı haqqında dolğun təsviriyyətə çatmaqla bərabər, xətaya yol vermədən, onun həyatını arxiv materialları əsasında yazmağa imkan verir.

Monoqrafiyanın ikinci cildi Cavid estetikasına, onun sənət və gözəllik dünyasına həsr edilmişdir. Əsər sənətkarın sənət, gözəllik və bezi teatr xadimləri bəaredində fikirləri ilə açılır. Dörd fəsildən ibarət olan monoqrafiyada Cavid yaradıcılığında sənət və sənətkarlıq, Cavid estetikasının fəlsəfi mahiyyəti, ədəbi-bədii xüsusiyyətləri, Cavid estetikasında gözəllik, eşq və məhəbbət və s. problemlər araşdırılır.

Dördüncü fəsil bütövlükdə böyük sənətkarın fəlsəfi düşüncələrinə həsr olunur. Burada Azərbaycan alimlərinin şair-filosof Cavid haqqında düşüncələri yer alır. Cavidin tamı olduğu və faydalığı dünya filosofları haqqında ayrıca öçkerlər verilir. Bu, böyük sənətkarın hansı filosofların əsərlərindən daha çox bəhrələnməsi və öz yaradıcılığında istifadə etməsi bəaredində mövcud bilgiləri daha da genişləndirir.

İsgəndər Atıllanın üçüncü monoqrafiyası belə adlanır: "Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində".

Əsərin titul səhifəsində Cavidin ədəbi tənqid haqqında aşağıdakı fikri yer alır: "Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən ayrılı, xudfirsuluq və xudkamliyyət noticası olaraq yürüdülsə, əvvəla yürüməz. Daha doğrusu yürüyəməz. Yürüdü belə omlan olmalı ki, sərbəst olur, çəbuq yürüür; tarixi-ədəbiyyat ki, münəqqidolir on güdrətli, on nüfuzlusudur, əsla qorəz-məraz bilməyərək yalnız o vaxtında hər kəsin haqqını kəndinə verir, verə bilir."

Cavidin tənqidi ilə bağlı məsələyə prinsipial və müasir tədqiqatçı mövqeyindən yanaşan müəllif də hər bir tənqidçinin haqqını kəndinə verir. Cavidin "Həç bir tənqid mənə öz mövqeyimdən döndərə bilməz. Ədəbiyyat sənəti mübarizə və siyasətə uzaq omladır," fikrini xüsusi vurğulayır. Monoqrafiyanın mözmununa uyğun olaraq Nizami Gəncəvinin aşağıdakı şeirini əpiqraf seçir:

*Ölkədə tərək oldu sənət, sənətkar,
Heyhat! Bundan böyük fəlakəti var?..
Hər kəs sənətlə omlansa azad,
Dünya bu gedişlə olmur abad?..*

Dörd fəsildən ibarət olan monoqrafiyada aşağıdakı mövzular araşdırılır:

1. Sovet dövründə Cavid əsərlərinin təhlil, tənqid və qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları.
2. Partiyamızın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti, qətnəmə və qərarları, Cavidin bu sənədlərə münasibəti.
3. 1920-1930-cu illərdə ədəbi tənqid metod və bədilik problemi.
4. Hüseyn Cavidin sənət və ədəbiyyata estetik baxışı və s.

Mövzu və problemlər zəngin ədəbi-tarixi sənəd və materiallar əsasında araşdırılır və müasir tədqiqatçı mövqeyindən qiymətləndirilir. Cavidin ədəbi dili və üslubu məsələsinə, yaradıcılığının dövrləşdirilməsinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilir. Tədqiqatçı Cavid yaradıcılığını ona qədər dövrləşdirən ədəbiyyatşünasların fikirlərini nəzərdən keçirdikdən sonra öz arqumentlərini irəli sürür. Sənətkarın yaradıcılığının dövr mərhələdə dövrləşdirməyi daha məqbul sayır. (1905-1914, 1915-1920, 1920-1930, 1930-1937)

Tədqiqatçının monoqrafiyalarının IV, V və VI cildlərində Hüseyn Cavidin mənzum dramaları araşdırılır. Üçüncü cildə dramaturqun dörd draması ("Ana", "Şeyx Sənan", "Uçurum" və "İblis") təhlil edilir. "Ana" draması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mənzum dramamın əsası qoyulduğu üçün monoqrafiyada bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Dramaturqun dünya ədəbiyyatında yaradılmış bir sıra mənzum dramaları təşkilinə, drama sənəti və nəzəriyyətinə mükəmməl yiyələnməsinə ayrıca yer verilir. "Şeyx Sənan" milli ədəbiyyatımız tarixində mənzum faciənin ilk klassik nümunəsi kimi təqdim olunur. Faciənin nəşri, tamaşası, fərsidilənin tərəcəmə olunmasına ayrıca bölmə ayrılır. "Şeyx Sənan" və ədəbi tənqid bölməsində Hənəfi Zeynallı, Xəlil İbrahim, Bəkir Çobanzadə, İsrəfil Cahangirov, Məmmədşah Ələkbərlər, Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev və b. tənqidçi və ədəbiyyatşünasların əsər haqqında fikir və mülahizələrinə münasibət bildirilir. "Şeyx Sənan" operası haqqında məlumat verilir.

Cavidin, demək olar ki, bütün əsərləri həm ədəbi bir hadisəyə çevrilmiş, həm də böyük ədəbi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Tədqiqatçının fikrincə, "Uçurum" faciəsi bu cəhətdən diqqətli xüsusilə cəlb edir. Buna görə də o, Seydi Hüseyn və Cəfər Cəfərlər arasında gedən mübahisələri diqqətə mərkəzinə çəkir, onların fikir və mülahizələrini ayrı-ayrından nəzərdən keçirir və birincinin daha obyektiv mövqedən çıxış etdiyini qənaətə gəlir. Faciədə görkəmli rəssam

Cəlalın faciəsinə doğuran səbəblər qəbərdir. Cavidin türkçülük görüşlərinin əsərdə bədii ifadəsi məsələsinə məxsusi diqqət yetirilir. Ulug boyn "O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı" mitsrası ilə başlanan məşhur monoloqu ayrıca təhlil olunur.

Monoqrafiyə müəllifi hesab edir ki, Cavid yaradıcılıq istedadı baxımından Şekspir və Getedan geri qalmır, hətta bəzi məqamlarda onlardan yüksəkə dəyənir. "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavüs" və "Xoşyam" yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, Şərq və dünya ədəbiyyatının nəaliyyətidir. Cavid əsərlərinin öksəriyyətində moralist, gözəllik aşığı, böyük şair-filosof və estetik kimi çıxış edir. "İblis" mənzum faciəsi qeyri-adi bir əsər olmaqla bərabər, dünya ədəbiyyatının inciləndirən biridir.

"İblis" faciəsinə Şərq və dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən biri hesab edən müəllif, dramaturqun "Birinci dünya müharibəsində toplar və tüfənglər deyil, hər ölkə-nin ədəbiyyat və fəlsəfəsilə bəslənən beyinlər də ayrıca əhəmiyyətə malikdir," fikrini əpiqraf verir. Bu dəhşətli əsərin dünya və Azərbaycan baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri altında meydana gəldiyini konkret tarixi faktlar əsasında ərsədir. "Birinci cahan hərbi və Cavid", "Birinci cahan hərbi və Türkiyə" mövzularını ayrıca nəzərdən keçirir. Qurani-Kərimdəki "Əl-oral" surətinə istinad edərək, Allahla İblis arasında baş verən konfliktin "İblis" faciəsinə bədii ifadəsinə məxsusi əhəmiyyət verir. Mifoloji, "kosmik İblis" nəf İblisə, İblis-İnsana çevrilməsinin faciədə bədii cəhətdən yüksək sənətkarlıq təsvir etdiyinə vurğulayır. Mifdən gərəksizə doğru, yaxud əsərin İblis İnsan-İblis surətində təzahürü problemi üzərində ayrıca dayanır. Onu "Faust" faciəsi ilə müqayisə edir və belə bir qənaətə gəlir ki, əgər Gete öz əsərini almışsı yə yazmışdırsa, Cavid mözmunu və fəlsəfi mahiyyəti etibarlı ondan geri qalmayın "İblis" bir il yazmışdır. Bu, Cavidin dəhşətli dəlalat edir. Tədqiqatçının fikrincə, "İblis" Cavid poetik dəhşətin və bədii toxşuklarının misli bərabəri olmayan möhtəmə ədəbi abidədir.

Kitabda "İblis" ədəbi və teatr tənqidində" mövzusunda ayrıca yer verilmişdir. Əli Nazim, Abdulla Şaiq, M.S.Kirmanşahlı, A.S.Manafli, İsrəfil Cahangirov, Mustafa Quliyev, Əziz Şərif, Mehdi Hüseyn, Cəfər Əfəndizadə və b. məqalə və resenziyalarını tədqiqatçı cəlb etmişdir.

Monoqrafiyanın beşinci cildində dramaturqun "Peyğəmbər" və "Knyaz" mənzum dramaları araşdırılır. Kitab Naxçıvan pəşmərxı xan Kalbali xana itihaf edilir. Hənəfi Zeynallının "Peyğəmbər" əsəri haqqında fikirləri, "Qurani-Kərim" in bir ayısı və Əbu Bəkrin peyğəmbər bəaredində aşağıdakı kəlamı ilə açılır: "Kim Məhəmməd üçün ibadət edirsə, Məhəmməd ölibdir. Kim Məhəmmədin Allahına ibadət edirsə, Məhəmməd onun üçün sağdır."

"Peyğəmbər" tarixi və dini mövzuda yazıldığı üçün tədqiqatçı Cavid əsərlərindən allahlar, dinlər və peyğəmbərlər mövzularını ayrıca nəzərdən keçirmiş, bunlarla da pyesin daha dorindən araşdırılması və qiymətləndirilməsinə nail olmuşdur. Əsər müasir oxucular tərəfindən asan başa düşülsün deyil, kitabda "Məhəmməd imə Abdullahl" adlı ayrıca öçker vardır. Pyesdə baş verən tarixi hadisələri Qurani-Kərimdə təsvir edilmiş tarixi hadisələr ilə əlaqələndirmiş, çıxarışda Qurandan bir çox ayələr verilmişdir.

(Davamı 9-cu səhifədə)

(Əvvəlki 8-ci səhifədə)

Bu üslub "Peyğəmbər" kimi mürəkkəb tərsi bir əsərin oxucular tərəfindən başa düşülməsini asanlaşdırır.

Monoqrafiyanın "Peyğəmbər" və ədəbi tonuq" hissəsində Honafi Zeynalı, Əli Sul-tanlı, Məmməd Cəfər, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və b. tonuqçılar və ədəbiyyatçı-nasrların məqalə, fikir və mülahizələri yer almışdır.

"Knyaz" monzum faciəsi say etibarlı dramaturqun inqilabi mövzuya həsr etdiyi ikinci əsəridir. O, bu osəri 1926-cı ildə Almaniyaaya səfərdən qayıtdıqdan sonra qələmə almışdır. Ədəbiyyatımıza ilk dəfə olaraq mühacirət mövzusunı gətirmişdir. Əsər onun Berlinlə şəxssən şahidi olduğu hadisələrin tərsi və təəssüratı altında yazılmışdır. Müəllif əsərin yazılma səbəbləri və "Dəlil Knyaz" liberetossu barəsində ayrıca məlumat vermiş, Knyaz başda omaqlla, əsərdəki obrazları geniş təhlil etmişdir. Faciənin ədəbi tonuqı və teatr tamaşası ilə bağlı Mustafa Quliyev, A.Şərif, Akif İsmayıl, A.Manaflı, Əvəz Sadiq, İsrail Cahangirov, Əsəd Tahir, Mehdi Hüseyn, Məmməd Cəfər, Tamilla Təhməsin və b. məqalə və fikirləri münasibət bildirmişdir.

Tədqiqatçının Cavidin monzum dramalarını həsr etdiyi sonuncu (altıncı) cildə "Səyavüş" və "Xəyyam" pyesləri araşdırılmışdır. Bu cildi sair və dramaturqun anadan olmasının 130 ilyinə həsr etmişdir. "Səyavüş" Firdovsinin anadan olmasının min ilyinə ithaf edilmiş və "Şahnamə" epopeyasının motivləri əsasında yazıldığı üçün müəllif burada Firdovsi və Azərbaycan alim və şairləri mövzusunə aid ayrıca yer vermişdir. "Alp Ər Tunqa" dastanını, Əmin Abidin "Firdovsi və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsini kitabə daxil etmişdir. Firdovsi mövzusunə müraciət etməsi ilə olaşqan Cavidin əşğıdakı fikirlərini oxucuların nəzərinə çatdırmaq lazımlıdır: "Başda həkim Firdovsi olaraq şu vəqaiyi təsvir edənlər az deyil.

"Səyavüş" monzum faciəsi ilə qırılmaz sərədə bağlandı və o, əsər üzərində işlərkən həmin sənət abidəsinə bəhrələnməmişdir.

Əsərin ədəbi tonuqı tərəfindən nəcə qarşılınması və teatr tamaşası barəsində ayrıca söz açan monoqrafiya müəllifi, burada Mehdi Hüseyn, Əli Nazim, Əsəd Tahir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Şəmsi Bədəlbəyli, Mişkinaz Cavid, Cəfər Cəfərov və b. faciə haqqında məqalə, fikir və xatirələrini geniş yer ayırmışdır.

"Xəyyam" Cavidin monzum şəkilində yazdığı son möhtəşəm əsəridir. Tədqiqatçı bu əsərin tədqiq və təhlilə keçməzdən əvvəl, Əli Nazim "Əmər Xəyyam" məqaləsini oxucuların diqqətinə çatdırır, Cavid və Xəyyam mövzusu üzərində məxsusi dayanır. Hammerin "Xəyyam fars poeziyasının Volterdir", Əli Nazim "Xəyyam Şərq renesansının Dantesidir", Cavidin "Xəyyam Şərq ədəbiyyatının müstəsna nadireyi-fitretlərindəndir" fikrini

ki, "Xəyyam"da Cavid romantizmi daha dərin fəlsəfi-estetik monzum alır. Onun başqa əsərlərində olduğu kimi burada da romantizm ilə realizm sintezi qabarlıq nəzərə çarpır. Cavid romantikası ilə Xəyyam romantikası çəğələsir, gözəl bir bədii-estetik əlam yaradır. Xəyyamın faciəli həyatı, Xəlifənin peyğəmbərliyi, Müftinin Xəyyamə qarşı iftira və itti-hamları pyesin daha tərsilə səhnələrini təşkil edir. Əsərdə sair-filosof Cavidin əmal, oqido və fəlsəfəsi ilə Xəyyamın əmal, oqido və fəlsəfəsi birləşir. Baxmayaraq ki, bu iki dahi şairlərdən biri zaman etibarlı feodal dövrünün, o birisi sovet dövrünün sənətkarı olsa da, onların həyat və tələyində, məslək və oqidosində bir yaxınlıq, oxşarlıq duyulur. Tədqiqatçı bu fikri irəli sürərkən Xəyyamın "Şairmi? Saqın duyduğum ilhamə uyan yəq, şeirimdəki əsrəni duyan yəq" mısrası ilə başlanan məşhur monoloquna istinad edir. Dramaturqun Xəyyamdan tərcümə etdiyi rübailərin təhlilinə ayrıca yer verir.

zırlıqlı və bilikli filoloq və cavidşünas təsdiq edə bilər ki, dramaturq hər bir tarixi əsərində tarixi gerçəkliyə əzəmi dərəcədə sadiq qalmışdır. Cavidşünasə görə, Cavid tarixi əsərlərində tarixi hadisələri bədiişəkiləmədə müstəsna bacarıq və istedad nümayiş etdirmişdir. O, dramaturqun öz sözlərinə istinad edərkən yazmışdır: "Mənə elə gəlir ki, dünyanın böyük sənətkarları həmişə obrazı doğru və düzgün yaratmaq kimi çətin bir yaradıcılıq prosesi haqqında düşünüb danışmış və bu çətin məsələni həyatları boyu öyrənmişlər. Mən tarixi əsərlər üzərində işlərkən çalışıram ki, tarixi şəxsiyyətlərə uydurma rənglər verməyim, onları dərinləndirəyim."

Yeddinci cildin birinci hissəsi altı fəsiləndir. Həmin fəsillərdə Teymurun ömür yolu və fəaliyyəti, fiziki qüsurları, hökm və buyruqları, nizam-namə və təzkiyələri haqqında geniş məlumat verilir. O, oxuculara həmişə böyük bir hərbət, sərkərdə, inco siyasetçi, hökmdar kimi, həm də bir qanunverici və diplomat kimi təqdim olunur. Qara Yusif, Əhməd Cəlayir, şair Əhməd Kirmani, Miranşah, Yıldırım Bayazid və gürcü çarı V Baqrat haqqında ayrıca çərkə verilir. Özbək tədqiqatları Ş.Farziyev "Teymurun Osmanlı Sultarı Bayazid ilə məktublaşması", A.İrisovun "Türkiyə mənəbləri Əmir Teymur fəaliyyəti haqqında" (hər ikisi rus dilində) məqalələrinin kitabə daxil edilməsi təqdirəlayiqdir.

Monoqrafiyanın fəsilələrindən biri Teymur və Azərbaycan mövzusunə həsr edilmişdir. Bu fəsildə əşğıdakı mövzular əhatə olunmuşdur: "Teymur tarixi ədəbiyyatda", "Molla Nəsrəddin və Teymur", "Teymur və Şirvanlı İbrahim", "Teymur və Şəki hakimi Seyid Əli və Seyid Əhməd Orlat".

Birinci hissənin beşinci fəsilində Əmir Teymurun şəxsiyyəti və fəaliyyəti öz dövrünün və sonrakı dövrlərin tarixçilərinin əsərlərində nəcə təsvir olunması öz əksini tapmışdır. Burada Teymurun anadan olmasının 600 ilyinə

Cavidşünaslıq zənginləşdirən kitablar

Müəllif də yərgün duyğularını dinləmək üzrə şu mövzuya toqundu və "Şahnamə"yə yaxınlaşmaq istərkən uzaqlaşmış bulundu."

Cavidşünas alim faciəni əşğıdakı başlıqlar altında tədqiq və təhlil etmişdir: "Səyavüş İranda", "Səyavüş Turanda", "Səyavüş" də mifoloji və folklor motivləri. O, Koyan tacıdırı Keykəbuz, türk qağanı Əfrasiyab, Səyavüş, Südəb, Gərşivəz, Firəngiz və b. obrazları ayrılıqda nəzərdən keçirmiş və təhlil etmişdir. Əsərin öncə nəslə yazılması, sonra nəzmə çəkilməsi, ilk adının "Südəb" olması barəsində oxuculara məlumat vermişdir. Hesab etmişdir ki, "Səyavüş" bitkin və möhtəşəm bir qəhrəmanlıq faciəsi kimi bir sıra bədii-estetik və fəlsəfi-estetik xüsusiyyətlərə malikdir. Dil və üslub baxımından sairin irəliyi doğru uğurlu addımlar atdığını göstərir. Türk şeirinin ana vəznə həcada yazılan bu möhtəşəm əsərdə faciə janrının bütün tələbləri və prinsipləri gözənilmişdir. Təsədüfi deyil ki, məşhur bir sovet alimi Səyavüş obrazını Şekspirin Hamlet obrazı ilə müqayisə etmişdir. Şəxsi münaqişə üzərində qurulan konflikt gətiricə dərinləşir, yüksək dramatik gərginliklə davam edir və Səyavüşün öldürülməsi ilə kulminasiyaya nəqəssən çatır. "Səyavüş" faciəsi klassik faciənin poetikasının tələblərinə tam cavab verir və yüksək bədii səviyyədə yazılmış möhtəşəm ədəbi osər tərsi başlıqlar. Dramaturqun nadir istedad sahibi olduğuna və drama sənətinin sırlarını mükəmməl bilyələndiyini bir daha təsdiq edir. S.Vurgunun "Vaqif" draması bir sıra bədii-estetik xüsusiyyətləri etibarlı

oxucuların diqqətinə çatdırır. Ona möhtəşəm bir əsər həsr etməsinə sair-filosofun dünya ədəbiyyatında tuduğu mövqə və mövzunun onun ruhuna daha çox uyğun olması ilə əlaqələndirir.

"Xəyyam" dramaturqun yoxa çıxmış əsərlərindən biri sayılır. 1957-ci ildə Turan Cavid onun izinə düşür. Yerevanə gedir, Yerevan Azərbaycan Dövlət Teatrında çalışan Əli Şahsəbahlyə iki min manat sovet pulu verir, onun alır. Əlyazma Cavidin öz xətti ilə yazılması da, əsər ona məxsus idi. Pyes ilk dəfə 1963-cü ildə Turan Cavidin tərtib etdiyi Cavid əsərlərində salınmış və çap edilmişdir. 1970-ci ildə görkəmli rejissor Mehdi Məmmədovun quruluşunda tamaşaya qoyulmuşdur.

Bu kimi maraqlı məsələləri oxucuların nəzərinə çatdırın İsgəndər Atilla, osəri daha dərinləndirən araşdırmaq üçün Səlcuqlar dövrünə, Xəyyamın həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salır. "Əmər Xəyyam", "Xəyyam obrazı bədii ədəbiyyatda", "Xəyyam və Azərbaycan alim və şairləri" çərkə və məqalələrini kitabə daxil edir. Bu "Xəyyam" toki mürəkkəb, dərin fəlsəfi məzmunlu osəri başa düşməkdə oxuculara yardımçı olur.

Monoqrafiyanın böyük bir hissəsi pyesin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, fəlsəfi məzmununa və obrazların təhlilinə həsr olunmuşdur. Obrazlar əşğıdakı mövzu və problemlər üzrə tədqiq və təhlil edilmişdir: "Xəyyam və saray mühihi", "Xəyyam və Sevdə", "Sofil və sərğərdən şair", "Səbbah və Sevdə", "Alp Arslanın sarayında", "Aqil və fəzil insanlar və din", "Əsrinin öksüzüdür dahilər" və s. Tədqiqatçı belə hesab edir

İsgəndər Atillanın "Əsrin şairi" sətisələsindən nəşr etdirdiyi monoqrafiyanın yeddi və səkkizinci cildləri Hüseyn Cavidin mənsur dramalarına həsr olunmuşdur. Həmin cildlərdə dramaturqun "Maral", "Şeyda", "Afət", "Topal Teymur" və "İblisin intiqamı" pyesləri tədqiq və təhlil olunmuşdur. Monoqrafiyanın 554 səhifədəndir ibarət olan yeddinci cildi iki böyük hissəyə ayrılır. Birinci hissədə "Əmir Teymur" çərkə verilir, ikinci hissədə pyes müasirlər və tarixilik baxımından araşdırılır. Dramada tarixilik və müasirlik probleminə xüsusi diqqət yetirilir.

Kitab görkəmli macar türkoqloq German Vamberinin əşğıdakı sözlərlə açılır: "Əmir Teymur məğol-cin əlaməti üzərində türk qələbəsinin təccəssüm və təşəxxüs etdirib, türk ünsürlərini behaqqı layıq və müstəhəq olduğu üstünlük və artıqlığı verməyə çalışmışdır. Türk saraylarında hər nə qədər bol-bol xarici müləkəfənlər, sənətkarlar varsa da, mülkəfətin rəsmi dili olaraq türk dili hökm sürmüşdür."

G.Vamberinin sözlərindən ilhamlanan müəllif, onu bir qədər də müasirləşdirərək, hesab edir ki, bu gün bizim Əmir Teymur kimi dünyaşəhrotili sənətkar və fatehin zəkəssinə, qılncına, dil siyasetinə, rəyyiyəyə və məzlumlara qarşı münasibətinə, qeyrat və ədalətinə, idarəçilik siyasetinə və istedadına böyük ehtiyacımız vardır.

Yeddinci cildi diqqətlə oxuyub başa çıxan oxucu əsərin özü və Teymur epoxası, onun hərbətlik qüdrəti, həyat və fəaliyyəti, siyaseti və s. haqda dolğun və hərtərəfli bilgi ala bilər. Hər bir ha-

hər edilmiş Beynəlxalq elmi konfransın materiallarını istifadə edilmişdir. Şərəfəddin Əli Yəzdi, German Vamberi və Metsopskinin. Əmir Teymur haqqında yazdığı osərlər nəzərdən keçirilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Birinci hissənin altıncı fəsilə "Əmir Teymur obrazı dünya ədəbiyyatı və incəsənətində" adlanır. Qərbi Avropa ədəbiyyatında Teymur obrazı araşdırılarkən Kristofer Marloun "Böyük Tamerlan" faciəsinə müraciət edilir. Özbək və Azərbaycan ədəbiyyatlarında Teymur obrazı Sergey Borodin "Səmərqəndin ulduzları" trilogiyası və İsa Hüseynovun "Məhşər" romanı əsasında nəzərdən keçirilib qiymətləndirilir. Beləliklə, tədqiqatçı "Topal Teymur" kimi mürəkkəb və möhtəşəm bir əsərin daha dərinləndirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün zəmin hazırlanmış olur. Tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması Teymur haqqında Cavidin əvvəl və sonra yazılmış osərləri ilə Cavidin yazdığı osər arasında tipoloji oxşarlıqları müqayisələndirməyə imkan verir. Tarixi-müqayisəli metoddan geniş istifadə edən tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, Cavidin "Topal Teymur" u dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış bədii əsərlərdən daha orijinal, daha bitkin, daha mükəmməldir.

Sənətkarlıq və bədii xüsusiyyətləri etibarlı və daha yüksəkədə dayanır. Əgər dünya ədəbiyyatında yaradılmış osərlərin oksəriyyatında tarixi həqiqətlər bir sıra hallarda təhrif olunursa, Cavidin əsərində təhrif olunmur.

(Davamı var)